

Verschenen in: *Balanceren op de smalle weg. Liber Amicorum voor Kees van Duin, Alle Hoekema en Sjouke Voolstra*, onder redactie van Lies Brussee-van der Zee, Annelies Verbeek, Piet Visser en Ruth Winsemius, (Zoetermeer: Boekencentrum), 313-332.

Dr Chris G.F. de Jong

1 Inleiding

In deze bijdrage zal aandacht worden besteed aan ruim drie eeuwen kerk en christendom in Amahai, een negorij op de zuidkust van Ceram, het grootste eiland van de Midden-Molukken. De hier besproken geschiedenis loopt van de stichting van de negorij omstreeks 1600 tot 1935, het jaar van oprichting van de Molukse Protestantse Kerk (*Gereja Protestan Maluku* (of *Maluku*), GPM). Tevens geeft deze geschiedenis aanleiding tot enige opmerkingen over de ontwikkeling van een eigen theologie in de Molukken.

2 Stichting van de negorij

2.1 Aartsvader Tomanoesa

Van maar weinig negorijen op Ceram is de ontstaansgeschiedenis bekend. Een fraai voorbeeld van een negorij waarvan dat wel het geval is, is Amahai, gelegen aan de oostelijke oever van de Baai van Elpaputih, al is het niet altijd mogelijk historisch feit en dichterlijke vrijheid van elkaar te onderscheiden. Zoals bij tal van dergelijke verhalen was (en is) ook in Amahai de legitimiteit van de regerende hoofdenfamilie, de Watimena's, gefundeerd in haar prominente rol bij de stichting van de negorij.¹

Het verhaal, dat tevens duidelijk maakt hoe gecompliceerd de wordingsgeschiedenis van een strandnegorij op Ceram kan zijn, gaat dat omstreeks 1600 een zekere Tomanoesa, een koopman van Banda, aan wal ging op de plaats van het latere Amahai,² een smalle onbewoonde strook land tussen het Kraaigebergte en de zee. Hij ontmoette er een alfoer,³ genaamd Waelo, uit het naburige gebergte en sloot een verbond van vriendschap met hem, waarbij Tomanoesa, de eerste bewoner van het gebied, erkend werd als heer en eigenaar van de grond. Waelo trachtte vervolgens andere bergbewoners over te halen zijn voorbeeld te volgen en keerde aan het strand terug met een man, genaamd Kohoewol, afkomstig uit de dichtbevolkte *aman* (dorp) Halatu. Aanvankelijk bleef het bij deze ene man en de *malesi* (aanvoerder der troepen in de strijd) van Halatu. Doch toen Tomanoesa eenmaal de dochter van de *malesi* tot vrouw genomen had, vestigde de gehele *aman* Halatu zich te Amahai.⁴

Op een goede dag werd Waelo opnieuw uitgezonden om mensen in de bergen te zoeken. Hij trof de *malesi* van Paorite, een ander dorp, doch die weigerde elk contact en zocht zelfs de strijd, waarin hij gedood werd. Tomanoesa viel hierop Paorite aan en nam tien bewoners gevangen, de overige werden gedood of vluchtten het bos in. Nadien wist Tomanoesa enige huisgezinnen van Tupisela en andere dorpen in de buurt over te halen om zich te Amahai te vestigen, onder wie een zekere Kakiaai (= "edele")⁵, die de "eigenlijke heer van de grond", de *tuan tanah*, genoemd werd doch die er om onbekende reden vanaf had gezien zijn rechten te doen gelden.⁶ Ook enkele lieden van Nusalaut en Ambon en een tiental islamitische handelaren van Saparua, onder wie enkele Arabieren, vestigden zich te Amahai. Ze woonden daar te midden van een alfoerse, uit de binnenlanden van Ceram stammende bevolking. Via huwelijken van de kinderen van Tomanoesa vormden zich familiebanden van de elite van Amahai met hoofdengeslachten van naburige negorijen, zoals Makariki waar nog in de negentiende eeuw sommige hoofden de naam Watimena droegen.⁷

2.2 De vorming van *dati*

Deze "multiculturele" bevolking van Amahai werd vervolgens verdeeld in 20 *dati* (huishoudens met het onvervreemdbaar erfelijk vruchtgebruik van bepaalde gronden) waarvan de voornaamste waren: Watimena, wat betekent: "hij die staat vooraan", de vorst; dit was de *dati* van Tomanoesa, die hiemee zijn oude naam (Tomanoesa) tegen een nieuwe (Watimena) verwisselde. Van deze Watimena de Eerste stamden de *latu* (opperhoofden) van Amahai in rechte lijn af. In 1847 was dat Watimena de Achtste. De tweede *dati* was die van Waelo, die de naam kreeg van Toepamahoe, wat betekent "hij die naast de *kakak* [oudste broer] zit", dus de tweede in de lokale sociale rangorde. Van hem waren medio negentiende eeuw ook nog afstammelingen in leven. De derde *dati* was die van Kohoewol, die de naam kreeg Lassamahoe, en ook van hem waren toen nog nazaten in leven. De vierde *dati* was die van de *malesi* van Halatu. De overige zestien *dati* omvatten mensen afkomstig uit Halatu, Paorite, Nusalaut en Saparua. Deze 20 *dati* werden ingedeeld in vier *soa* (wijken), te weten: de *soa* Lokollo (onder Watimena); de *soa* Nope (onder Kakiaai); de *soa* Latu (onder de Ambonees Watimoeri); en de *soa* Lesi (onder de voormalige *malesi* van Halatu, de schoonvader van Watimena I).

2.3 Watimena I en Steven van der Haghen

Het verhaal vervolgt met de mededeling dat nog bij het leven van Watimena de Eerste de admiraal Steven van der Haghen, de man die in 1605 Ambon op de Portugezen veroverde, op Ceram een strafexpeditie ondernam wegens de moord op een aantal compagniesdienaren. Watimena stond hem hierin met een krijgsmacht terzijde en als beloning werd hij door Van der Haghen aangesteld tot *orang kaya* (hoofd) van Amahai, onder de bescherming en afhankelijk van de VOC. Verder werd hij volgens het gebruik van die tijd begiftigd met de naam van de admiraal en mocht zich "Steven van der Haghen" noemen, welke erenaam tot in de negentiende eeuw door Watimena's afstammelingen in officiële stukken en bij plechtige handelingen werd gevoerd.⁸ Meestal rustte het oog van de VOC-machthebbers met welgevallen op Amahai en toen in januari 1649 een brand alle huizen van het dorp verwoestte, ontving de bevolking onder meer "300

realen uyt het arm egelt aengeleyt aen versche yde cleden, 50 realen van onsen Ed. H^r Gouverneur Arnold de Vlaming van Outshorn uyt eygen middelen geschoncken".⁹

3 Het ontstaan van een protestants-christelijke gemeente te Amahai: Jan Jansen Brund

Deze generositeit van De Vlamingh, die in de Molukken overigens bekend stond als een uitermate hardhandig en niets en niemand ontziende heerser (1647-1651, 1654-1656), was, behalve als expressie van oude vriendschapsbanden vooral bedoeld ter stimulering van de loyaliteit van de bevolking en ter ondersteuning van het recent begonnen bekeringswerk te Amahai. De oudste sporen van min of meer georganiseerd kerkelijk leven te Amahai dateren uit 1647, toen volgens Rumphius en Valentijn de predikant van Saparua, Jan Jansen Brund,¹⁰ de negorij voor het eerst bezocht en een aantal inwoners doopte.¹¹ Het aan de westelijke oever van de Baai van Elpapatih gelegen Elpapatih met omliggende negorijen volgde enkele jaren later.¹² Het waren met name de aanhangers van de traditionele religie die het christendom aan namen, niet de islamieten die tot dan toe de meerderheid van de bevolking langs de baai uitmaakten. Gevolg hiervan was de religieuze scheidslijn tussen islamieten ("Maleiers" in de volksmond) en christenen/alfoeren tot op grote hoogte tevens een etnische en economische scheidslijn was. Dit laatste gold voor geheel Ceram tot ver in de twintigste eeuw, zonder dat dit overigens tot spanningen leidde. In tegendeel, behoudens enkele uitbarstingen van koppensnellerij is de verstandhouding tussen de verschillende bevolkingsgroepen altijd prima geweest.¹³

Zoals te doen gebruikelijk op zijn dienstreizen, onderwees Brund de bevolking in de beginselen van het christendom en oefende hij enige tucht onder hen. Hoewel van de eisen die hij en zijn collega's na hem aan de nieuwe gelovigen stelde niets bekend is – gelet op de aanhoudende klachten over "de pleginge van enige duyvelsdienst"¹⁴ zullen die niet al te zwaar geweest zijn –, deed hij dat kennelijk met zoveel succes dat het aantal gedoopten snel toenam. Hun aantal had in april 1648 reeds de 114 bereikt,¹⁵ en begin 1649, na zijn derde bezoek, was dat, mede dankzij de goede zorgen van de nieuwe inlandse schoolmeester van Amahai, die ook de buurdorpen Makariki en Soahuku onder zijn hoede had, gestegen tot 513, mannen, vrouwen en kinderen.¹⁶ Daarna vlakke de groei door bekingen af en stabiliseerde het kerkelijk leven zich. Soms dreigde het zelfs te verdwijnen als gevolg van onderlinge oorlogen der dorpen en de sneltochten van bergstammen tegen de kustbewoners – zoals bijvoorbeeld in het naburige Xepa gebeurde waar aanvankelijk ook enkele christenen woonden, die echter in november 1677 allen door alfoeren werden vermoord. Hierna waren de "orang sarani" (christenen) voorgoed uit Xepa verdwenen.¹⁷

Voorzover sinds medio zeventiende eeuw nog van groei sprake was in Amahai, kwam die hoofdzakelijk uit geboorten. Een enkele maal echter waren er islamieten en alfoeren die dooponderricht volgden en tot de kerk toetraden, zoals in december 1673 toen de predikant Gualteri Peregrinus van Ambon mededeelde: "dry vrouwen die uyt het Morendom, en 3 vrouwen en 7 manspersonen die uyt het heydendom quamen, tevooren hare belijdenisse voor ons gedaan hebbende, sijn neffens 10 kinderen van mij gedoopt en daarna het hoogweerde avondmaal met 15 ledematen bedient".¹⁸ Een eeuw later, in 1757, bedroeg het aantal "bejaarde" (volwassen) christenen te Amahai 449, waarvan 15 belijdende leden, terwijl het gemiddeld aantal kinderen dat de school bezocht 45 was. Er waren op dat moment 20 doopkandidaten. De school was niet erg populair, want het verzuim was groot: het aantal kinderen in de schoolleeftijd dat de school niet bezocht bedroeg gemiddeld 266.¹⁹

Uit visitatierapporten en reisverslagen blijkt dat gedurende de VOC-tijd de "binnencust" van Ceram, de naar Ambon en de Uliassers toegewende kust waartoe het gezag van de VOC beperkt was, met enige regelmaat bezocht werd door predikanten van Saparua en Ambon, meestal vergezeld door een of meerdere Hollandse of Maleise ouderlingen. Op hun reizen doopten ze, sloten huwelijken, openden nieuwe kerkgebouwen, bevestigden lidmaten, regelden tuchtzaken, bezochten de scholen en controleerden de schoolmeesters op hun prestaties en de kinderen op hun vorderingen. De gemeente bouwde en onderhield een kerk en een school. Het volksonderwijs was (tot omstreeks 1870) geheel gericht op het voorbereiden op het kerkklidmaatschap en werd dus niet of nauwelijks door islamitische kinderen gevolgd. Veel islamitische negorijen hadden hun eigen onderwijs, verzorgd door een *imam* en diens ondergeschikten. Het christelijk onderwijs werd vaak gehinderd door het ontbreken van voldoende lesmateriaal en keer op keer werden verzoeken om Maleise reken- en leesboekjes, pennen, papier, catechismussen, bijbels en psalmboeken met en zonder noten naar Ambon en Batavia gestuurd. Tegen het einde van de VOC-tijd nam de frequentie van de dienstreizen af, zowel wegens het toenemen van de onveiligheid op zee en de daarmee samenhangende verwoesting van negorijen en kerken op Ceram²⁰ als wegens gebrek aan geld en predikanten.

4 Amahai in de negentiende eeuw

4.1 Bezoek van Roorda van Eysinga en Carey

Na een roerige periode van Engels tussenbestuur (1796–1803 en 1810–1817) en burgeroorlog (1817) in de Molukken, werden de bezoeken door predikanten van Ambon en Batavia van de kerkelijke gemeenten op Ceram hervat, zoals het bezoek van de predikant S. Roorda van Eysinga in 1823,²¹ die te Amahai twee slavenkinderen doopte die eigendom waren van een der twee *orang kaya* (dorpshoofden).²² Doch deze eeuw bracht ook iets wat de voorafgaande eeuwen niet gekend hadden: zendelingen. De eerste was de Engelsman Jabez Carey, een Baptist,²³ die van 1814 tot 1818 te Ambon verbleef en tijdens een tournee eind 1815 Amahai bezocht.²⁴

4.2 Joseph Kam en Jan Starink

In maart 1815 arriveerde Joseph Kam (1769-1833) op Ambon, de "Apostel der Molukken", zoals Enklaar hem wegens zijn gezag en invloed noemt.²⁵ Kam's en zijn door het Nederlands Zendelinggenootschap (NZG) uitgezonden opvolgers voorzagen in het gebrek aan predikanten en waren met name bestemd voor de verzorging van de zogenaamde buitengemeenten, de inlandse kerkelijke gemeenten buiten Ambon-stad. Kam, die zich ten onrechte als predikant presenteerde,²⁶ was geen streng man waar het het voortleven van pré-christelijke tradities binnen de christelijke gemeenten betrof. Hij beleerde meer dan dat hij bestrafte.²⁷ Strenger in de leer en de moraal

dan hij was zendeling Jan Starink, die van 1822 tot 1825 in Elpaputih stond en van daaruit ook Amahai verzorgde. Diens belangrijkste wapenfeit was de openlijke strijd tegen wat hij als afgodendienst beschouwde. Toen het hem tijdens een bezoek op 19 december 1824 aan Amahai gelukt was de bevolking over te halen hem hun heilige voorwerpen te tonen, liet hij een deel in het openbaar verbranden en de rest in zee gooien. De bevolking evenwel accepteerde zo'n afgedwongen breuk met de gewoonten en gebruiken van de voorouders niet en meed voortaan – nog meer dan voorheen – kerk en school: “[w]ant de meeste Christenen alhier beschouwen hunnen godsdienst, als eenen zwaren last”, aldus Starink in maart 1825.²⁸ Daar kwam bij dat juist in maart 1825 een jongeman van Amahai door een alfoer van Workai, een naburige bergnegorij, door onthoofding om het leven werd gebracht, enkel om het haar van zijn hoofd te bemachtigen. (Het was onder de alfoeren in die streek de gewoonte dat wanneer iemand van hun familie stierf, zij zich zo lang van alle vreugde dienden te onthouden totdat zij enig hoofdhaar hadden genomen van iemand, die door hen of anderen gedood was.) Deze overval schreeuwde om wraak, waarvoor een sneltocht nodig was met alle bijbehorende rituelen en bezweringen.²⁹ Er werden zelfs pogingen gedaan Starink, die deze wraakneming wilde verhinderen, te doden, zodat die zich genoodzaakt zag de wijk naar Ambon te nemen.³⁰ De bevolking van Amahai gaf niet toe aan druk van de kerk of het gouvernement. Zoals in veel andere negorijen, bleek ook daar het christendom maar weinig invloed op het bestaan van alle dag te hebben en werden de pré-christelijke godsdienstige gewoonten en adinstellingen er nauwelijks door beïnvloed. Verwonderlijk was dat niet. Kam bezocht de gemeente hooguit eenmaal per jaar, terwijl van de aanwezigheid van een schoolmeester-voorganger alléén meestal weinig opvoedende werking uitging, vooral wanneer die niet nadrukkelijk werd gesteund door het dorps hoofd. En dat laatste gebeurde zelden. In november 1834 en andermaal in oktober 1835 deed zendeling P. Keijser, een van Kam's opvolgers, Amahai aan. Naar aanleiding van zijn eerste bezoek schreef hij over de gemeente en de school:

Byna alles noopte hier weder tot droefheid. Niet slechts laat de gemeente byzonder veel te wenschen over, maar ook de school boezent als ware het huivering in voor het opkomend geslacht. De kinderen zyn de onkundigste, die ik tot heden op myne reis aantrof, slechts een zeer gering getal leest niet dan zeer gebrekkig, vele die een mannelyke grootte hebben kennen byna geen letter, zoodat ofschoon ik hen uit de school wilde doen ik echter genoodzaakt was hun er in te laten blyven.³¹

Een jaar later constateerde hij dat Starink's beeldenstorm geen enkel blijvend effect had gesorteerd:

Verscheidene dagen te vooren reeds horende van de bygeloovigheden, waartoe men tydens het gerucht van roovers openlyk de toevlugt had genomen, kan het niet wel anders of ik moest tot de grievende gedachten komen dat school en kerk aanmerkelyk nadeel zouden geleden hebben. En thans hier zynde ondervond ik zulks maar al te wel. Ik was dus genoodzaakt tot ernstige vermaningen over te gaan en de onbetamelykheid en nietigheid van de gepleegde bygeloovigheden voor te stellen.³²

Doch ook hij slaagde er niet in de bevolking op andere gedachten te brengen.

In 1846 waren de berichten over Amahai wat gunstiger dan gewoonlijk, wat te danken was aan het feit dat een nieuw negorijhoofd, een *pati*, de ijverige en bekwame schoolmeester-voorganger L.A. Tanasale niet alleen openlijk in zijn werk steunde maar zich ook met de godsdienstige vorming van zijn onderdanen belastte. In dat jaar bezocht NZG-zending Jellesma³³ de negorij. Die telde toen 880 inwoners, van wie 95 lid der kerkelijke gemeente waren: 63 belijdende leden (lidmaten) en 32 volwassen doopleden die door Jellesma geacht werden voldoende in de christelijke leer onderwezen te zijn om in de gemeente te worden opgenomen. Met uitzondering van een aantal islamieten, volgde de rest van de dorpsgemeenschap, waaronder de jeugd, (soms) godsdienstond erwijs of toonde bij gelegenheid enige belangstelling voor het christendom – en stond daarom in de “Zielsbeschrijvingen” van het gouvernement als “christenen” te boek. Van de 161 kinderen wier namen op de schoollijst stonden vermeld, waren bij Jellesma's bezoek het verrassend hoge aantal van 127 in de school aanwezig en over hun prestaties toonde hij zich niet ontevreden. Wat de 32 kandidaat-lidmaten betrof, van wie twaalf konden lezen en schrijven, uitte hij een uit Europese mond veel gehoorde klacht over de inheemse christenheid, namelijk dat men allerlei zaken het geloof rakende goed uit het hoofd geleerd doch niet begrepen had. Hun handel en wandel stemden evenwel tot tevredenheid en na constateerd te hebben dat het aantal buitenechtelijk geboren kinderen onder hen beperkt was – ongeveer een kwart van het totaal –,³⁴ besloot hij ze als lidmaten te bevestigen. Voor het eerst in vele jaren werd te Amahai het avondmaal weer gevierd, “hetwelk zeer stichtelyk toeging”: van de 63 lidmaten waren 50 aanwezig, de overige waren ziek of buiten de negorij. Te Amahai, als in andere christelijke negorijen, was het niet gebruikelijk dat de nieuw-aangenomen leden terstond tot het avondmaal werden toegelaten. Het was de nieuwe leden slechts vergund om de eerste maal bij de bediening tegenwoordig te zijn. Jellesma wees dit op kerkrechtelijke gronden van de hand, doch om bestaande gevoeligheden te ontzien, stelde hij de aanneming der nieuwe lidmaten uit tot na het avondmaal.³⁵

4.3 Kakiaij en Maijarie

Hoewel de bezoekende zendeling Willem Luijke³⁶ in 1848 niet ontevreden was over wat hij aantrof,³⁷ heeft deze betrekkelijke bloei van het kerkelijke leven te Amahai heeft niet lang geduurd. Eind 1848 – wellicht door het bekend worden van berichten over de revolutie in Europa – brak onrust uit onder de bevolking van een aantal christelijke negorijen langs de baai van Elpaputih en verder naar het westen (t.w. Amahai, Samasuru, Paulohy, Hatusua, Seruawan en Kamarian). Die onrust werd veroorzaakt door twee christen-inlanders, Kakiaij en Maijarie, die de bevolking aanzetten tot verzet tegen hun hoofden. De bevolking van Amahai en Samasuru volgde hun oproep en verliet massaal haar woonplaatsen om de wapens op te nemen, gouvernementplantages te verwoesten, naburige negorijen te overvallen –

en, hoewel Amahai net buiten het gebied van het *kakian*-verbond lag³⁸ – tevens enkele koppen te snellen van vijanden met wie men nog een rekening te vereffenen had. Het gouvernement antwoordde zoals gebruikelijk met enkele militaire strafexpedities (1849, 1851), waarbij beide negorijen werden getuchtigd, en het houden in 1851 van een *saniri* (Grote Landraad, een vergadering van hoofden) onder meer om enkele andere christen-negorijen die tekenen vertoonden het voorbeeld van Amahai en Samasuru te zullen volgen, daarvan te weerhouden. Na enige jaren keerde de rust weer, met name dankzij de bemiddeling van enkele regenten van Haruku en Saparua, traditioneel de voorzitters der *saniri*.³⁹ De bevolking van Amahai en Samasuru keerde weliswaar naar hun oude woonplaatsen terug, doch Kakiyai en Maijarie wisten uit handen van het gouvernement te blijven en nog lange tijd de vrijheidsdrang der bevolking wakker te houden.⁴⁰

In de nu volgende jaren was de kerkelijke gemeente te Amahai een redelijk gunstige uitzondering op het treurige beeld dat zendelingen van de kerken langs zuidkust van Ceram schetsten, al was en bleef het kerkbezoek ook te Amahai slecht: op ruim 700 christelijke zielen kwamen gemiddeld slechts zo'n 20 mensen op zondag in de kerk (1857), meest oude vrouwen. Nog steeds verstoorden oorlogen en sneltochten de rust en vrede. Zo werd het eerste bezoek van de nieuwe zending Van Ekris⁴¹ aan Amahai, sinds 1857 belast met de verzorging van de gemeenten langs Ceram's zuidkust,⁴² afgelast omdat inwoners van het dorp twee koppen hadden gesneld in het naburige islamitische Xepa, waardoor de spanningen in het gebied hoog waren opgelopen, terwijl in 1860 de Elpaputih-baai het toneel was van hevige gevechten tussen alfoeren en kolonisten van Saparua en Haruku, waarbij een schoolmeester en zijn gezin door onthoofding het leven lieten.⁴³ Bovendien trof Van Ekris in W. Schminke, de assistent-resident van de afdeling Saparua en Haruku waartoe Amahai behoorde, een ambtenaar die niets van de zending moest hebben.⁴⁴

4.4 Zending / hulpprediker S.J. de Vries

In 1863 kreeg Amahai voor het eerst in zijn bestaan een eigen Europese voorganger in de persoon van zending S.J. de Vries, hetgeen te danken was aan de tijdelijke aanwezigheid van een militair garnizoen aldaar.⁴⁵ De kerk van Amahai was in deze tijd een fraai zij het wat donker gebouw, dat bij wijze van uitzondering geheel van steen was opgetrokken. De banken, meest losse planken op stukken hout gelegd, waren er zo geplaatst dat het midden van de kerk geheel leeg was. Dit kwam omdat de regent, wiens bank recht tegenover de preekstoel stond, niet wilde dat zijn volk met de rug naar hem toe gekeerd en vlak voor hem zou zitten.⁴⁶ Het ressort van De Vries omvatte de gemeenten langs de Baai van Elpaputih, alsmede Rumahkai en Tihulale ten westen daarvan. Zijn werkzaamheden bestonden in het voorgaan in de zondagse eredienst, het geven van de gebruikelijke catechisaties en dooponderricht, het bedienen der sacramenten, het leiden van begrafenissen, voltrekken huwelijken en dergelijke.⁴⁷ Hoewel wat milder in zijn optreden dan Starink, zag hij zich in 1865 om dezelfde reden genoodzaakt met vrouw en kind zijn standplaats te verlaten. Hij kon na verloop van tijd wel terugkeren doch had, naar eigen zeggen, zijn geweer altijd onder handbereik.⁴⁸ Zijn overgang in dienst van de Indische Kerk en benoeming tot hulpprediker in 1873 had voornamelijk administratieve betekenis. Deze overgang gaf aan dat het tijdperk van het NZG in de Molukken voorbij was en het kerkelijk leven te Amahai (en elders) meer dan voorheen het geval was organisatorisch in de Indische Kerk geïntegreerd en onder toezicht van de kerkeraad en predikanten te Ambon gebracht werd. De plaatsing van hulppredikers te Amahai (zoals overal elders in de Nederlands-Indië) geschiedde per gouvernementsdecreet, soms onder voorbijgaan van de wensen van de Indische Kerk; plaatselijke gemeenten als die te Amahai hadden hierin al helemaal niets te zeggen. Wat de inteme gang van zaken van het ressort Amahai betrof, kon de kerkeraad die rond de eeuwwisseling enige tijd te Amahai heeft bestaan doch bij gebrek aan belangstelling weer moest worden opgeheven, dan ook weinig meer dan “ja en amen zeggen op wat de hulpprediker gelieft voor te stellen”.⁴⁹

4.5 Uitbreiding

In 1883 werd bij gouvernementsbesluit geheel Ceram ten oosten van de lijn Wahai-Seruawan, dat tot dan toe onder Banda viel, bij het hulppredikersressort Amahai gevoegd.⁵⁰ Dat wilde in de praktijk zeggen dat Oost-Ceram zendingsgebied werd van de gemeente te Amahai, waarbij het gouvernement de te bekeren alfoerse negorijen aanwees.⁵¹ De term “zending” werd voorzichtigheidshalve in dit verband niet gebruikt. Hoewel hulpprediker Kelling van Amahai in 1889 liet weten dat in “myn ressort blykt, dat er groote begeerte is naar het Christendom”,⁵² was het aantal bekeerlingen op dat moment nog beperkt. De maatregel lijkt dan ook eerder te zijn ingegeven door de wens de Roomse missie voor te zijn, die inmiddels haar oog op dat gebied had laten vallen.⁵³ Doch op de langere termijn had Kelling gelijk, want vooral na 1900 groeide het aantal christenen op Ceram krachtig. Deze groei kwam niet voort uit geboorten binnen bestaande gemeenten maar uit bekeringen en de stichting van nieuwe gemeenten, die samenhang met de pacificatie van het eiland en de gedwongen migratie van veel bergbewoners naar de kust.⁵⁴ Het aantal christenzielen in het ressort Amahai (dus inclusief geheel Oost-Ceram) groeide weliswaar van 7.349 in 1892 tot 10.599 in 1923, doch deze groei voltrok zich geheel op Oost-Ceram; het zielental der oudere christengemeenten aan de baaien van Elpaputih en Taluti nam in deze jaren gestaag af, onder meer door het alcoholisme, dat onder de christenen veel erger was dan onder islamieten en alfoeren en dat, gecombineerd met eenzijdige sago-voeding, tot bovengemiddelde sterfte leidde, en door de werving van soldaten voor het leger en de gewapende politie, waarvoor men bij voorkeur jonge christen-mannen selecteerde.⁵⁵ Het ressort Amahai telde 49 gemeenten (1923), die werden geleid door enkele tientallen inlandse leraars en (onopgeleide) *guru jemaat*.⁵⁶

Sekten hebben zich voor de Tweede Wereldoorlog niet in Amahai gevestigd. Alleen in Kamarian en Rumahkai, verder naar het westen aan Ceram's zuidkust, woonden in 1934 enkele Adventisten, merendeels gepensioneerd militairen en hun familie, die er elders in Nederlands-Indië mee in aanraking waren gekomen.⁵⁷ Amahai bleef de standplaats van een Nederlandse hulpprediker; de laatste voor de oprichting van de GPM in 1935 was D.F. Bunte.⁵⁸

Ondanks de negatieve geluiden die hier en daar ten aanzien van de godsdienstige en zedelijke toestand der inlandse christenen weerklonken in vergelijking met de alfoeren en islamieten,⁵⁹ kon in deze tijd in het ressort Amahai de deelneming aan de openbare

godsdienst oefeningen, huisdiensten, catechisaties en dooponderricht betrekkelijk goed genoemd worden. Met name catechisaties en huisdiensten, waarvan meerdere vormen bestonden, vormden een integraal onderdeel van het dagelijkse leven.⁶⁰ Doch evenmin als Brund en zijn collega-predikanten in de zeventiende en achttiende, Starink en Van Ekris in de negentiende, slaagde ook de Indische Kerk er in de vroege twintigste eeuw niet in alle pré-christelijke elementen uit de gemeenten te bannen en de bevolking ervan te overtuigen dat het overigens weinig dogmatisch ingestelde en milde calvinistische christendom dat de kerk vertegenwoordigde alles was wat een mens in leven en sterven nodig had.

5 Aard van het christendom

Op Ceram betekende de overgang van een dorp of stam van de traditionele religie naar het christendom (of de islam) derhalve niet dat het met het koppensnellen, de polygamie of de voorouderverering gedaan was of dat men geen andere godsdienstige belangen en interesses meer had dan de christelijke. De aanwezigheid van een Europese zending in een christelijk dorp was voor de bevolking dan ook zelden een bron van vreugde, zeker daar waar veel inheemse voorgangers een groot deel, zo niet alles van de pré-christelijke opvattingen van hun schapen deelden en hen er dus niet over lastig vielen. Vaak zagen tournerende zendelingen, predikanten en hulppredikers zich genoodzaakt te bemiddelen tussen christelijke negorijen waartussen veten bestonden die ontstaan waren uit sneltochten of die, naar ze vreesden, weldra zouden leiden tot het snellen van een of meer koppen. Troffen ze een of meer vers gesnelde koppen of magische voorwerpen als een *matakau*⁶¹ in een gemeente aan, dan zagen ze – zendelingen wat gemakkelijker en sneller dan predikanten – af van de viering van het avondmaal en zochten hun heil in een pastoraal gesprek in de hoop dat men zijn leven zou beteren. Starink geeft in een van zijn brieven een voorbeeld van zo'n gesprek.

Den 14. Sept. [1824] kwam een man uit de negery Sama Soeroe by my, met het berigt, dat een man uit de negerij Poulohy, een kind van hem gedood had, (dit zyn de twee negerijen waaruit Elpaputy bestaat). Ik "hoe weet gy dat, en op welk eene wyze heeft hy Uw kind gedood?" Hy "ja ik weet zeker dat hy dat gedaan heeft, want hy heeft ook voor eenige tyd myn vader op die zelfde wyze door de matakouw gedood." Ik "wat is dat de matakouw?" Hij "dat is een duivels kunst, die hy van de inwooners van Amahy geleerd heeft." Ik "heeft hy Uw kind iets te eeten of te drinken gegeven?" Hy "neen, want myn kind was nog geen drie maanden oud, en gebruikte niets dan de borst." Ik "hoe kan hij dan Uw kind gedood hebben, indien het niets van hem gebruikt heeft? Uw vader en Uw kind zyn niet op zoodanige wyze door hem gedood, maar de Heere heeft ze U ontnomen: want de duivel heeft geen magt over des menschen leven, maar dit staat onder het bestuur van God; gelyk onze Heiland zegt 'geen haar zal van uw hoofd vallen, zonder de wil des hemelschen vaders'.⁶² Gy moet aan zulke dingen niet geloven, maar zoekt den Heiland regt te kennen en lief te hebben, dan zyt gy geheel van de magt des duivels geheel verlost."⁶³

Starink bond ook op andere wijze de strijd aan met de traditionele religie, die zoals uit de bovengeschetste ontstaansgeschiedenis van Amahai moge blijken, niet specifiek was voor Amahai of Ceram in die tijd maar was samengesteld uit eeuwenoude elementen die uit de gehele Midden-Molukken en zelfs van ver daarbuiten afkomstig waren.⁶⁴ Hiertoe had Starink de bevolking van Amahai haar heilige voorwerpen bij hem doen brengen. Deze bestonden uit oor-, arm- en vingerringen gemaakt van blik, koper en schelpen, enige snoeren koralen, knopen, kopjes en schoteltjes van porselein, keistenen, enige lappen van rood en wit katoen, zijden vlaggen, vier oude houten beelden waarvan twee zonder hoofd, enkele kledingstukken van voorouders, drie kokers van bamboe gevuld met haar van vijanden die ze gedood hadden, een ijzeren ketting met twee beeldjes eraan, die gebruikt werden als een band om het tijdens ze religieuze feesten, en meer van dergelijke zaken. Sommige zaken waren privé-eigendom, andere waren eigendom van een hoofdenfamilie of van de gehele negorij. Niettegenstaande het feit dat in Amahai het christendom op dat moment al bijna twee eeuwen de dominante godsdienst was en ook het go uvernement vroeger dergelijke zaken meer dan eens in beslag genomen had, bewaarde de bevolking ze zeer zorgvuldig, zo als hun ouders ook gedaan hadden.⁶⁵

Hoewel nadere gegevens over de traditionele religie van de alfoeren van Amahai aan het begin der negentiende eeuw niet zijn aangetroffen, suggereren deze voorwerpen, voorzover het niet om gewone huwelijks giften handelde, een grote mate van overeenkomst met de traditionele religie elders in de Midden-Molukken.⁶⁶ Behoudens lokale verschillen concentreerde deze religie zich op een opperwezen (op Midden- en West-Ceram in die tijd aangeduid met namen als Opo Tata Pottoa, Oepoelaniet (Heer des Hemels) en Opo Ama (Heer de Vader)), de schepper van hemel en aarde die het goed beloonde en kwade strafte, hetzij in het huidige hetzij in het toekomstige leven. Zijn wil kon gekend worden door een *mawe* (ordalium). Daarnaast kende ze *nitu*, de goede en kwade, aan het opperwezen ondergeschikte geesten, soms van gestorven voorouders, soms onbekende, die men op allerlei wijzen gunstig trachtte te stemmen. *Nitu* werden geacht vrij rond te bewegen of op bepaalde plaatsen of in bepaalde voorwerpen of gebouwen te verblijven, zoals in de *baileo* (dorpshuizen, waarin ook gesnelde koppen werden opgehangen). Men brandde voor hen wierook, stak kleine offervlaggetjes van rood en wit linnen of katoen in de grond, en bracht *nazar* (offers) aan de gestorvenen. Hiertoe plaatste men borden, kommetjes of schaaltes (*piring*) met munten, haarlokken, stukjes stof, veren, ringen, stenen, papiertjes met koran-teksten, een betelnoot, een maïsvrucht, een afgesneden oor, neus of vinger, een stukje van een mensenhart of een sigaret onder bomen als de *waringin*, tussen takken, op of aan de voet van grote stenen of rotsblokken (*batu pe mali*), in boomholten, bij rivieren of op bergpassen en op andere plaatsen die met een geest in verband stonden.⁶⁷ Bepaalde *nazar* werden ook als *jimat* (amulet) in de lendendoek geknoopt ter bescherming tegen kogels, vijandelijke speren en de *klewang* der koppensnellers, andere werden gebruikt om vijanden te vervloeken of te doden. De handel in veel van deze *nazar* was in handen van islamitische handelaren, die ze van Makassar en Java aanvoerden.

6 Oude en nieuwe nazar

Vooraf tijdens calamiteiten, in tijden van gevaar en onzekerheid nam de bevolking, christen, moslim en alfoer, haar toevlucht tot allerlei voorouderlijk ritueel; tegenspoed werd meestal toegeschreven aan verwaarlozing van de godsdienstige erfenis der vaderen. Dan bouwde

men nieuwe of herstelde men vervallen *baileo* en danste men dagen en nachten achtereen de *cakalele*.⁶⁸ In Amahai werd in 1925 nog altijd door personen die voor de militaire dienst hadden getekend, op een naast de kerk staande *batu astana* of *batu pemali* geofferd.⁶⁹ Want altijd en overal waren de *nazar*. Onmiskenbaar is, ondanks alle verzet van de bevolking, door kerstening en modernisering van de alfoerse maatschappij veel van het religieuze erfgoed en de oude adatinstellingen verloren gegaan en vervangen door “één soort Ambonsch-Christelijke cultuur”, zoals een bestuursambtenaar in 1925 constateerde.⁷⁰ Maar het gebruik van de *nazar* illustreert anderzijds hoe het christendom bepaalde elementen van dat erfgoed niet heeft “overwonnen” of vervangen, doch tot op zekere hoogte heeft “gereinigd” en in zich opgenomen. Want naast *nazar* als offers aan de gestorvenen en als vervloeking van een vijand, die nog in 1934 door christelijke gemeenten bij handelaren in Makassar besteld werden,⁷¹ is in de negentiende eeuw een “christelijke” *nazar* ontstaan, die tegen het einde van die eeuw in nagenoeg alle christelijke gemeenten in de Midden-Molukken een plaats had veroverd.⁷² Deze bestond uit twee respectievelijk drie *kepin* (centen) die, gewikkeld in papier, in de *peti derma* (offerkist of -bus) in de kerk gedeponerd werden. Men begon met een gift van twee centen, twee getuigen voor God die “de weg openden”; als de genezing gevolgd of het gevraagde verkregen of bereikt was, dan werd “de weg gesloten” met drie centen. Dit offer van drie centen betekende een lofprijzing aan de Drie-eenheid, een teken dat men het ernstig meende met zijn geloof en gebed. Het tafeltje dat voor de preekstoel stond, met daarop het offerbusje of -kistje, was niets anders dan een altaar en de offerbus zelf verving de boomspleet en de kopjes, waarin de *nazar* werden geofferd aan de voorouders. Er bestond ook een mengvorm van oud en nieuw: soms kwamen islamieten of alfoeren op zondagmorgen ter kerke om twee centen in de offerbus te doen om een christen te vervloeken die hen geld schuldig was. Het gebeurde ook wel, dat alfoeren enkele centen gaven aan de christenen, om in die bus te doen, voor ze op de grote jacht gingen.⁷³ De ontwikkeling van een gekerstende *nazar* vond later een parallel in Nederland. De *piring nazar* (of *natzar*), een bord met daarop in papier gewikkelde munten, wordt tegenwoordig in sommige voor mystiek ontvanke lijke Molukse kringen in Nederland beschouwd als een respectabel en volwaardig onderdeel van de moderne christelijke geloofspraktijk, al wensen de officiële Molukse kerkgenootschappen zich er (nog) niet mee in te laten. Zonder zich naar het schijnt te realiseren dat een gekerstende *piring nazar* al in de negentiende eeuw in de Molukken gemeengoed was, wordt deze thans beschouwd als “de gebedsplaats – – – van de Molukker”, die in een “heilige plaats” in menig Moluks huis aanwezig is, een “gave Gods – – –, een bijzonder teken van Gods aanwezigheid temidden van onze cultuur, een onderpand van zijn bemoeienis ook met het gezin, het ‘kerkje in de kerk’”.⁷⁴

7 Slotopmerking

Kerk, staat en zending in Nederlands-Indië hebben ieder op hun eigen wijze, in cultuur-historische termen uitgedrukt, getracht in een grotendeels rurale, pré-industriële en feodale Aziatische samenleving, gelegen aan de zuidoostelijke periferie van het Euraziatische continent, godsdienstige, juridische, politieke en morele ideeën en waarden ingang te doen vinden, die hun oorsprong vonden in een moderne westerse wereld. Het vervangen van bestaande ideeën en waarden door andere is vaak een zeer moeizame, soms onmogelijke opgave gebleken, temeer daar de hoofdrolspelers in dit proces het onderling vaak oneens waren en er nogal eens verschil was tussen wat beleden werd en de praktijk. Het was met name dit laatste fenomeen, de onderlinge onenigheid tussen bestuursambtenaren, predikanten en zendelingen over welke maatregelen of handelwijzen al of niet wenselijk, noodzakelijk of geoorloofd waren, dat onder de Molukse bevolking tot verwarring heeft geleid. Van nature toch al nauwelijks geneigd tot veranderingen, restte haar in tijden van onzekerheid weinig anders dan vast te houden aan of terug te vallen op het erfgoed der vaderen.

Zowel in de gemeenten die uit de VOC-tijd stamden, als die welke in de loop van de negentiende en twintigste eeuw in de Molukken ontstaan zijn, betekende de overgang naar het christendom, hoe ingrijpend die door de betrokkenen soms ook werd ervaren, zelden een breuk met pré-christelijke religieuze opvattingen, voorstellingen en moraal. Hoewel de tournerende zending, predikant en schoolmeester tegen het voortbestaan van pré-christelijke geloofsuitingen en voorstellingen in de gemeenten optraden, de een wat krachtiger dan de ander, was het bepaald geen uitzondering dat zowel oude als nieuwe christenen na het vertrek van hun leermeester massaal het dorp verlieten en de bergen en bossen introkken om zich met de geesten der voorouders te verzoenen voor hun ongehoorzaamheid jegens de geheiligde overleveringen en gebruiken van de familie of negorij.

Dit schijnbaar moeiteloos samengaan van oud en nieuw, oosterse traditie en westerse religie, is een kenmerk van het protestantse christendom dat zich gedurende de Nederlandse tijd in de Midden-Molukken heeft ontwikkeld. Is dit verfoeilijk syncretisme, dat sommige tijdgenoten erin zagen? Duidt het op het falen der (Europese) kerkelijke leiders en godsdienstige gezagsdragers in hun pogingen de inlandse bevolking “op te voeden”? Of is het niet eerder een kenmerk van wat een historicus de “absorbent culture” van Zuidoost-Azië genoemd heeft, waar het verleden zelden of nooit afgedankt wordt doch in al of niet nieuwe vormen bewaard blijft, “an ongoing synthesis”?⁷⁵ Maar misschien is een dergelijke voortgaande synthese wel de historische realiteit van alle religies van alle tijden, zowel van de kleine lokale godsdiensten van Azië en Afrika als van de grote openbaringsgodsdiensten! Met andere woorden, bestaat er wel een “zuiver”, “tijdloos” christendom, een christendom dat *niet* geheel of gedeeltelijk de gestalten aan- en de inhoud overneemt van een bepaalde cultuur in een bepaalde tijd op een bepaalde plaats?⁷⁶

1.T.J. Willer, “Cahier N° 1. Dagnotieboek van de reis naar Ceram en Boeroe, begonnen 4 Mei 1847 tot 23 Juni 1847”, s.l., s.a., Archief Residentie Ambon, Arsip Nasional Republik Indonesia (AA) 588. Zie ook G.L. Tichelman, “De Onder-Afdeeling Amahei (Seran)”, *Tijdschrift van het Koninklijk Nederlandsch Aardrijkskundig Genootschap*, Derde Serie, Deel XLII (1925) 653-724, spec. hfdst. ii.

2. Het jaartal is onzeker, doch het moet vòòr 1605 geweest zijn. Uit een contract uit 1617 blijkt dat de inwoners van Amahai al tijdens de Portugezen onderdanen van het Kasteel (de residentie van de gouverneur) waren. P.A. Tiele, ed., *Bouwstoffen voor de Geschiedenis der Nederlanders in den Maleischen Archipel*. (3 delen, Den Haag: Martinus Nijhoff, 1886, 1890, 1895) I, 205.

3. Alfoer(en) = een destijds gebruikte term ter aanduiding van de ongekerstende en ongeïslamiseerde autochtone eilandbevolking in de gehele Grote Oost, ter onderscheiding van overwegend islamitische handelaren en zeevaarders van elders die zich in de loop der tijden op de kusten hadden gevestigd. Zie bijv. "Wat zijn Alfoeren" in de *Indische Gids*, jrg 2 (1880) 117-118; en J.C. van Eerde, "De naam Alfoeren in Indonezië", *Tijdschrift van het Koninklijk Nederlandsch Aardrijkskundig Genootschap*, 2e reeks, 36 (1919) 330-331. Alfoeren werden in de VOC-tijd ook wel "boeren" genoemd. Zie Tiele, *Bouwstoffen*, I, 316, 327 etc.

4. Voor de diverse functies in het dorpsbestuur, zie F.L. Cooley, *Altar and Throne in Central Moluccan societies*. 4 delen. (Yale Univ., 1961) hfdst iii.

5. Tichelman, "De Onder-Afdeeling Amahei (Seran)", 671.

6. Dat kwam vaker voor, zie G.J. Knaap, *Kruidnagelen en christenen. De Verenigde Oost-Indische Compagnie en de bevolking van Ambon 1656-1696*. (Verhandelingen van het Koninklijk Instituut voor Taal-, Land- en Volkenkunde 125, Dordrecht: Foris Publications, 1987), 8-10.

7. B.N.J. Roskott, Algemeen verslag over 1863, nov. 1863, Archief van de Raad voor de Zending der Nederlandse Hervormde Kerk (ARvdZ) 34/5.

8. Willer, "Cahier N° 1."

9. Kerkeraad Ambon a. kerkeraad Batavia, 1/5/1649, AA 992, fol. 279-282.

10. J.J. Brund; 1641-1647 predikant te Ambon, 1647-1649 te Saparua, overl. 1650.

11. Vgl. kerkenraad Amboina a. kerkenraad Batavia, 24¼/1648, AA 992, fol. 271-274.

12. Kerkenraad Ambon a. kerkenraad Batavia, 20/8/1650, AA 992, fol. 287-290.

13. Tichelman, "De Onder-Afdeeling Amahei (Seran)", 676-679.

14. Zie bijv. kerkeraad Ambon a. kerkeraad Batavia, 20/8/1650, AA 992, fol. 287-290.

15. Kerkeraad Ambon a. kerkeraad Batavia, 24/4/1648, AA 992, fol. 271-274.

16. Kerkeraad Ambon a. kerkeraad Batavia, 1/5/1649, AA 992, fol. 279-282; id. a. id., 23/9/1651, AA 992, fol. 313-314.

17. Jacobus Montanus, Rapport van een visitatie, 11/9/1671, Algemeen Rijks Archief, Den Haag (ARA), VOC 1286 I, fol. 525-533; kerkeraad Ambon a. kerkeraad Batavia, 28/5/1678, AA, fol. 119-122.

18. Gualteri Peregrinus, Visitatierapport, 17/12/ 1673, ARA, VOC 1300, fol. 933r-934r.

19. Adriaan Pietersz. Steutel, Visitatierapport, 22/11/1757, ARA, VOC 2931, fol. 216-242.

20. Kerkeraad Amboina a. kerkeraad Batavia, 20/6/1783, AA 994, fol. 200-202; id. a. id., 5/9/1787, AA 994, fol. 258-260.

21. S. Roorda van Eysinga; 1773-1829; 23/11/1818 bevestigd voor de dienst op Java; vervolgens predikant te Batavia; bezocht van juni 1823 tot mei 1824 de Molukken. Zie: S. Roorda van Eysinga, P.P. Roorda van Eysinga, *Verschillende reizen en lotgevallen van S. Roorda van Eysinga*, II, (Kampen, 1831) 145-155; zie ook I.H. Enklaar, *Joseph Kam "Apostel der Molukken"*, (Den Haag: Boekencentrum, 1963), 60-61.

22. J. Starink, Beantwoording der vragen, 20/3/1825, ARvdZ 19/1/D.

23. Jabez Carey (1793-1862) was de derde zoon van de Engelse zendeling William Carey (1761-1834), een der oprichters van de *Baptist Missionary Society* (BMS) (1792). Zie J.C. Marshman, *The life and times of Carey, Marshman, and Ward. Embracing the history of the Serampore Mission.* (2 Delen. Londen, 1859), I, hfdst. iii; II, 74-75.

24. J. Carey a. W. Carey, 21/3/1816, Archief J. Carey, in: Regent's Park College, Oxford (AJC) , inv. nr IN/27.

25. Zie noot 18.

26. Enklaar ziet hem als predikant, omdat hij door een Nederlandse predikant in het ambt was bevestigd (op 21 nov. 1813 in de Nederlandse kerk te Londen), Enklaar, *Joseph Kam*, 16. Volgens Luijke (sub 19 maart 1827, "Dagboeken van W. Luijke", [fol. 37], ARvdZ 18/34) ontleende Kam daaraan slechts het recht de sacramenten te bedienen. Dat Kam inderdaad slechts zendeling was, belast met de tijdelijke waarneming van het predikantschap te Ambon, blijkt wel uit de bepaling dat zodra een academisch gevormd predikant zou arriveren, Kam zich aan het Maleise deel der gemeente zou wijden, de ander aan het Europese deel. Dat was een constructie die in Indië wel vaker voorkwam met zendingen die tijdelijk een predikantspost of deel daarvan waarnamen. Kam hield zijn "intrede" in de Grote Kerk te Ambon op 5 maart 1815 en 26 maart bediende hij er het avondmaal. Dat gebeurde voor het eerst in 13 jaar. Enklaar, *Joseph Kam*, 40.

27. Zie bijv. J. Kam, Uittreksel uit het dagregister oct.-dec. 1821, ARvdZ 18/24.

28. J. Starink, Beantwoording der vragen, 20/3/1825, ARvdZ 19/1/D.

29. J. Starink a. Hoofdbestuur van het NZG te Rotterdam (Hb NZG) , 20/4/1825, ARvdZ 19/1/D.

30. Zie J. Starink, "Dag Verhaal", 19/9/1825, ARvdZ 19/1/D.

31. P. Keyser, Extract uit het dagboek 1/8/1834-31/12/1834, ARvdZ 59/3.

32. P. Keyser, Extract uit het dagboek 1/7/1835-31/12/1835, ARvdZ 59/3.

33. J.E. Jellesma; 1817-1858; 1844-1846 te Wahai (Ceram); 1848-1858 te Mojowarno (Java).

34. Dat in het algemeen veel kinderen buiten de echt geboren werden, kwam doordat men voor de wettelijk verplichte ondertrouw naar Saparua of Haruku moest, dan wel moest wachten op de komst van de (assistent-)resident en diens huwelijkscommissaris. Zendingen hadden wel de bevoegdheid om te trouwen, maar niet om te ondertrouwen. Om zich een dure reis te besparen stelden veel inlanders de formele voltrekking van hun huwelijk uit tot de komst van de (assistent-)regent in hun negorij. Die kwam gemiddeld eens in de vijf jaar. Zie W. Luijke, Extract uit het journal betreffende het jaar 1848, 13/3/1849, ARvdZ 24/5.

35. J.E. Jellesma, Extract uit het journal 1/7/1845-31/3/1846, ARvdZ 64/3/3.

36. W. Luijke; 1798-1886; 1827-1828 Ambon; 1828-1829 Moe (Z.W.-eilanden); 1829-1841 Sarai (Leti, Z.W.-eilanden); 1841-1842 Ambon-stad; 1842-1849 Haruku; 1849-1854 Ambon-stad; 1854-1855 Hutumuri (Ambon); 1855-1883 Rumah-tiga (Ambon).

37. W. Luijke, Extract uit het journal betreffende het jaar 1848, 13/3/1849, ARvdZ 24/5.

38. Naar dit verbond, de godsdienstige gebruiken en de lokale talen en culturen is zowel in de negentiende als in de twintigste eeuw veel onderzoek verricht. Het *kakian*-verbond (ook *kakihan*, *kakehan*, *kakehen*) was beperkt tot het westelijk deel van het eiland inclusief het schiereiland Hoamoal. Het kende een uitgebreid initiatieritueel en tatoeages, en was met strikte geheimhouding omgeven, op straffe van de dood. Het was oorspronkelijk waarschijnlijk een politieke beweging met een godsdienstige inslag, die voor of tijdens de VOC-tijd is ontstaan als een verbond van strand- en bergnegorijen gericht tegen ondermeer de expansiezucht van Ternate op Ceram. Doch dat betekende geenszins dat de Cerammers de zijde van de VOC kozen of zich in de negentiende eeuw openstelden voor samenwerking met de Engelsen of het Ned.-Indische gouvernement. Dit verbond richtte zich tegen alle vreemde overheersing en invloeden, zoals die van de islam en het christendom; regelmatig kwam het op Ceram tot opstanden tegen of schermutselingen met de Nederlanders, waarbij hele dorpen, zowel christelijke, islamitische als andere, betrokken waren. In de negentiende eeuw kregen de opstandelingen soms steun van troepen van Ternate en Tidore, zie bijv. sub 13 dec. en 1 febr., W. Luijke, Kort verslag der werkzaamheden april 1857 - maart 1858, 20/5/1858, ARvdZ 24/5. Uitvoerig in E. Stresemann, "Religiöse Gebräuche auf Ceran", in: *Tijdschrift voor Indische Taal-, Land- en Volkenkunde*, deel 62 (1923) 305-424.

39. Zie hierover H. von Gaffron, "Bijdrage tot de volkenkunde Ceram's, 1842", AA 588, fol. 2.
40. C.M. Visser, Gouverneur der Molukse Eilanden (GdME), a. A.J. Duymaer van Twist, Gouverneur-Generaal van Ned.-Indië (GGvNI), 1/12/1853, nr 128, Archief Algemene Secretarie, Arsip Nasional Republik Indonesia-Jakarta (AAS), s104, AD 25/1/1854-XIV.
41. A. van Ekris; 1830-1868; 1856-1857 te Allang (Ambon); 1857-1858 te Saparua; 1858-1865 te Kamarian (Ceram); 1865-1868 te Haruku.
42. Over Van Ekris en de zendelingen van zijn generatie, zie Chr.G.F. de Jong, "Een verloren generatie zendelingen in de Molukken in de negentiende eeuw: de 'vijftigers'", in: *Documentatieblad voor de Geschiedenis van de Nederlandse Zending en Overzeese Kerken* (DZOK) 7/1 (2000) 24-46.
43. H.C. van Eijbergen a. GdME, 10/11/1860, 17/11/1860, AA 1545; GdME a. GGvNI, 4/10/1860, nr 123, AA 1550; AR Saparua/Haruku, "Overzicht van het geene in gemelde Assistent Residentie is voorgevallen", [maart 1861], AA 1527.
44. Het NZG-bestuur beklagde zich over Schminke bij de minister van Koloniën, en noemde hem iemand die de zending vijandig gezind was, in Hb NZG a. MvK, 26/3/1860, AMvK 938, Vb 3 mei 1860, nr 8. Vgl. R. Bossert a. H. Hiebink, 26/7/1859, ARvdZ 64/4/4.
45. S.J. de Vries; 1838-1899; 1863-1873 zendeling te Amahai (Ceram); 1873-1874 hulpprediker te Amahai; 1874 te Saparua; 1872-1886 tevens tijd. wnd hulpprediker te Nusalaut; 1886 verlof; 1889 eervol ontslag.
46. A. van Ekris, Werkverslag van januari tot november 1857, ARvdZ 24/3/A.
47. S.J. de Vries a. J.C. Neurdenburg, 27/10/1865, ARvdZ 24/4/B.
48. Idem.
49. Besluit GGvNI, 9/5/1872, nr 6, AAS b337/s101, Bt 9/5/1872, nr 6; *Samenvattend rapport van de besprekingen nopens de reorganisatievoorstellen in de ressorts- en gemeentevergaderingen der Inlandsche Christenen*. (G. Kolff & Co., Batavia/Weltevreden, 1915), Bijlage IV.
50. D. Heijting, Algemeen verslag Residentie Ambon over 1889, s.l., s.a., AA 583.
51. Resident van Ambon, Verslag van Ambon over 1889, AA 583.
52. J. Kelling a. J.H. de Vries, P.H. Wiersma, 4/12/1889, La K, AAS b337/s101, Bt 8/9/1890, nr 6.
53. Tegen het advies van de resident van Ambon in, kreeg de missie in maart 1890 toestemming van de regering in Batavia om te Bomvia (Bonvia, Bonfia, Bomfia) op O.-Ceram een statie te openen, hoewel er al een Protestantse gemeente bestond, met een eigen inlandse voorganger. In jan. 1892 vestigde pastoor C. le Cocq d'Armandville SJ (1846-1896) zich te Bomvia, doch in 1895 verliet de missie deze streek weer. Zie hfdst. 4 in P.G.H. Schreurs, *Terug in het erfgoed van Franciscus Xaverius. Het herstel van de katholieke missie in Maluku, 1886-1960*. Uitgave Missiehuis MSC, Tilburg, 1992.
54. L.C. Ouwerling, Memorie, 30/4/1916, AMvK, Mailrapport 1916, nr 2130. Verbaal 30/8/1917, nr 29.
55. Tichelman, "De Onder-Afdeeling Amahai (Seran)", 674, 675; F.J.P. Sachse, *Gegevens uit de nota betreffende de onderafdeeling West-Ceram*. Batavia: Encyclopaedisch Bureau, 1919.
56. J. Mooij, *Atlas der Protestantsche Kerk in Nederlandsch Oost-Indië*. (Weltevreden: Topografische Inrichting, 1925) 147.
57. R.J. Koppenol, Politiek-politioneel Verslag juli 1934, 10/9/1934, Archief Ministerie van Koloniën, ARA (AMvK), Mailrapport 1934, nr 1239 geheim.
58. Notulen van de conferentie van hulppredikers, gehouden te Ambon van 20 tot en met 23 maart 1933, s.l., s.a., Archief Gereja Protestan Indonesia, ANRI (AGPI), inv. nr 27.

59. Tichelman, "De Onder-Afdeeling Amahei (Seran)", 677, schreef: "Het is een even droevig als duidelijk waarneembaar feit, dat het Christendom met zijn af- en dependenties onvermijdelijk tot fysieke en morele degradatie leidt", al stond daar wel enig politiek gewin tegenover daar de meeste christenen trouwe onderdanen van het gouvernement waren.

60. Bestuur Indische Kerk, Verslag over het jaar 1891, 1893, Archief Haagse Commissie, ARA (AHC) 24, bijlage A789; Tichelman, "De Onder-Afdeeling Amahei (Seran)", 677.

61. Een *matakau* was een pop of een klein huisje, van *gaba-gaba* gemaakt, die/dat men bijvoorbeeld in een tuin ophing om het stelen van kokosnoten te beletten. Niemand zou dan in zo'n tuin komen stelen, bang als men was voor de vloek van de *matakau*. Voor ziekten hing men zo'n ding op een zolder voor een dakvenster. Men geloofde namelijk dat een ziekte (in feite een boze geest) niet door deuren of vensters beneden binnenkwam, maar alleen door het dakvenster. Was daar een *matakau* geplaatst dan durfde die ziekte niet in een huis te komen. Zie R. Bossert a. Hb NZG, 25/3/1856, ARvdZ 64/4/4.

62. Matth. 10:29-30. Vgl. Luk. 12:7.

63. J. Starink a. Hb NZG, 20/4/1825, ARvdZ 19/1/D.

64. Zie bijv. C. Wiltens a. classis Amsterdam, Ambon, 31/5/1615, in: J.A. Grothe, *Archief voor de Geschiedenis der Oude Hollandsche Zending*, zes delen, (Utrecht, 1884-1891) V, 42-67.

65. Idem.

66. Zie bijv. T.J. Willer, "Instellingen der Halfoeren van het landschap Waai Rama, behoorende tot het regentschap Hatililing, afdeeling Wahaaï, Ceram", juli 1847, AA 588. Over de naoorlogse situatie, zie Roy F. Ellen, *Nuaulu settlement and ecology. An approach to the environmental relations of an eastern Indonesian community*. Verhandelingen van het Koninklijk Instituut voor Taal-, Land- en Volkenkunde, nr 83. Den Haag: Martinus Nijhoff, 1978.

67. "Korte beschrijving van het eiland Ceram. Te zamen gesteld uit inlichtingen door den Ads Rest de Secretaris Rijkscroeff ingewonnen", 25/1/1847, AA 588.

68. N.J. van den Brandhof, Kort verslag van de Residentie Ambon over dec. 1918, 14/2/1919, nr 1128, AMvK, Mailrapport 1919, nr 480. Verbaal 7 juni 1919, nr 50.

69. Tichelman, "De Onder-Afdeeling Amahei (Seran)", 677.

70. Tichelman, "De Onder-Afdeeling Amahei (Seran)", 677.

71. A. Poot, "Goeroe Conferentie 23-25 Juli 1934", 30/7/1934, ARvdZ 110/29/18.

72. Vgl. [T.J. van Oostrom Soede], *Verslag der Protestantse Kerk van Nederlandsch-Indië in het ressort Gouvernement der Molukken over het jaar 1928*. (Weltevreden: Landsdrukkerij, 1929) 17-18.

73. A. Poot, "Goeroe Conferentie 23-25 Juli 1934", 30/7/1934, ARvdZ 110/29/18.

74. Zie *Piring Natar. De waarde en betekenis van een oud Moluks religieus symbool in een geseculariseerde westerse wereld*, Driebergen: Moluks Theologisch Beraad, 1995; en A. Hoekema, "Tussen wijsheid en weten. Verschuivingen in het theologisch denken van Indonesische christenen", in *Twee eeuwen Nederlandse zending 1797-1997. Twaalf opstellen*. Onder redactie van Th. van den End, Chr.G.F. de Jong, A.Th. Boone, P.N. Holtrop, (Zoetermeer, 1997) 187-199.

75. John Mansford Prior, *Indonesia*, 1-2, Paper prepared for the meeting of the History of Christianity in Indonesia Project, 19-23 June 2000 at Utrecht.

76. D. Mulder, "De dialoog tussen culturen en godsdiensten. Kraemers bijdrage in het licht van latere ontwikkelingen", *Wereld en Zending*, jrg. 17, nr 3 (1988) 230-238, spec. 236, spreekt van "interpenetratie".